

138

6 (A)

अपूर्व दुर्लभं च

ग्रं. रसमीमांसा } पुणेता: गंगाशाम जडे
टी. छाया }

Rasa Mimamsa

श्रीः ॥ रमणीयार्थप्रतिपादकः शब्दः काव्यं । रमणीयता च लोकोत्तराद्जनकज्ञानजगोचरता । लोको
त्तरत्वं च आह्लादगतश्चमत्कारत्वापरपर्यायोऽनुभवसाक्षिको जानि विशेषः । कारणं च दत्तवर्तिने
भावनाविशेषः पुनः पुनरनुसंधानात्मा । पुनस्तज्जातो धनं तदास्यामीति वाक्यार्थधीजन्यस्यादस्य
नलोकोत्तरत्वं । अतो न तस्मिन्नास्य काव्यत्वप्रसिद्धिः । इत्थं च चमत्कारजनकभावनाविषयाथप्र
तिपादकशब्दत्वं । यत्प्रतिपादितार्थविषयभावनात्वं चमत्कारजनकतावच्छेदकतत्वं । स्वविशिष्ट

॥ रसमीमांसासव्यारव्यापार ॥

॥ भ्यते

जनकतावच्छेदकार्थप्रतिपादकता संसर्गणचमत्कारत्ववत्तमेव वा काव्यत्वमिति फलितं ॥ इति
रसगंगाधरे काव्यत्वनिरूपणं ॥

छाया श्रीगणेशायनमः श्रीकृष्णायनमः व्यावलात्करपूततिनिरस्तपूर्वापरप्रचुरविभूः सव्याः पसव्यलक्ष्योगगाधिपोजयति
२ सार्वभौमश्च १ नाभीसरोरुहेतैवेदनसरोजासनेोपरिस्थित्वा त्रिभुवनमपूर्वमिवयाप्रदर्शयतिसासरस्वतीजयति २ पदकौस्तु
भभूषणसदाचरणक्रान्तफरणीन्द्रमणनम् कवितावदनानयोऽद्वैतदिनारयणतातमाश्रये ३ अभिनवकौतुककारिगिरि
वरधारीभवाधिसंहारी कुन्दनिकुंजविहारीमानसहारीहरिर्जयति ४ नत्ताराधोदेवीगंगारामेज्जेतिथः रव्यातः सोहंरसमीमांसा
श्रीगणेशायनमः चलरामेणाकाशंकलिंदकन्यायथाऽनायि गंगारामेणातथारसमीमांसापिबालमनः १ ॥

विहरोम्यर्थप्रबोधसंसिद्धौ ५ प्रारब्धुमिहस्पग्रंथस्पनिर्विच्छ्रसमाप्तिकामनयाकृतं वस्तुनिर्देशात्मकं मंगलं शिष्यशिक्षार्थे निव
ध्रष्टुकीर्तितं प्रतिजानीते चलरामेरोति। चलरामेणाकलिंदकन्यायमुनाऽऽकाशमूर्द्धं यथाऽनायितथागंगारामेणारसमीमांसा
पिरसविषयकविचारेपि अपिनाभावविचारपरिग्रहः बालानां मनः प्रतिनीयतश्च न्ययः। अत्राचरितवदनानां क्रिययोः सादृश्य
प्रयोजकौ धर्मो व्यंग्यः १

अभिव्यक्तस्यापिनोरसपदार्थत्वं मन्वाचनोभिव्यक्तिप्रकारं दर्शयति। कविभिः कर्तृभिः। कोट्यैः करणैः सुहृदं स हृदया
नामानसदृशं सदृशं चिरवस्थानहेतुत्वात् समानीतैः पुनः पुनरनुसंधीयमानैरनुभावादिभिः संभूय मिलित्वा। एतेन व्याघ्राद्यनुसंधानात्
विदुत्साहस्यैव कविबुधस्यैवाः भिव्यक्तिस्तथाश्रुपाताद्यनुसंधानात् कविच्छोकस्यैव कविबुधवियोगवच्छिन्नरतेरेवाभिव्यक्तिः। तथा
चिन्ताद्यनुसंधानात् कवित्तत्त्वविदेवाभिव्यक्तिरिति नियमोपपत्तिः सचिता १ कश्चिदिति विभावादीनां स्थापिनं वा साधारणीकरणे

कविभिः कोट्यैः सुहृदं मानससदृशं समानीतैः अनुभावैश्च विभावैश्च भिचारिभिरपि च संभूय १ कश्चिदलो
किं कस्यैवाप्यपरो जन्मते तत्र तस्मात् स्वतः प्रकाशज्ञानावरणमपसरति द्राक् ३ ॥ ॥ ॥ ॥

तुरित्पथः। साधारणीकरणं नाम अगम्यात्तादिप्रकारकज्ञानविषयकान्तात्वादिनाः वगम्यमानत्वम्। संवेधिविशेषावच्छिन्नेना
गृह्यमाणत्वेना। अलौकिकरूपः शास्त्रीयानुभवमात्रकल्पः। व्यापारः सर्वसाक्षिकं दोषमाहात्म्यमेव वा। तत्र मानससदृशं तस्मा
त् व्यापारत्वं स्वतः प्रकाशज्ञानेति। आत्मचेतनेत्यर्थः। द्राक्। सृष्टिः। तेन स्थापिनो संलक्ष्यक्रमव्यंग्यतादर्शितापसरसंज्ञादेव
वर्गीतिगीयते ३ ॥ ॥ ॥ ॥

रमी०

२

इत्थंवेति। आत्मचेतन्यावरणोऽपस्तेसतीत्यर्थः मनोवृत्तिः। मनसि वृत्तिर्वर्जनं यस्य तादृशः स्थायीरस्यादिः। स्वयंकमिसत्यार्थका। कचाः॥
त्मेचेतन्यावरणभंगतिरिक्तसामग्र्यनेयक्षत्वं सूचितम्। भूमा। कीताद्यालंबनोपलक्षितः सन् प्रकाशतेचिद्विषयोभवति। तथाचिद्विषयोभ
वनस्यैवरसपदप्रवृत्तिनिमित्ततादर्शयति। भवेति। रसेनुरस इति। मंतव्योभवहार्यः ४ एवमस्य स्वरूपमुक्त्वाविभागमाह। शृंगारेति। तज्जड।
सपदप्रवृत्तिनिमित्तभाजस्तावत्स्थायिभावान्दर्शयति। रतिरिति। रतिरपेक्षात्मकज्ञानमाह। सः। सुखमाशेकोदुःखप्राप्तौधोद्वेषः। उत्साहोऽ

इत्थंचमनोवृत्तिः स्वयंकं स्थायीप्रकाशतेभूमा भग्रावरणज्ञानग्रासः स्थायीरसेनोनुमन्तव्यः ४ शृंगारहास्यकरुणा
रौद्रवीरभयानकाः वीभत्सादुतसंज्ञश्चेत्यष्टौनाद्ये रसाः स्मृताः ५ रतिर्होसश्चेकश्चक्रोधात्साहोभयंतथा जुगुप्सावि

होस्यश्चेत्येते स्थायिभावाः प्रकीर्तिताः ६ ॥ ॥

वशकर्तव्यताबुद्धिः। भयंगोपनप्रयत्नः। जुगुप्सामास्तितीच्छा। विस्मयोममास्तितीच्छेत्यर्थः। यद्वातत्रफलसाधनतासाध्यः संस्कारविशे
तर षोडशादिरिति बोध्यम्। एवमग्रेपि। अत्रस्थापितंचिरंतनां तांभावविशेषकारेण प्रकारत्वं सर्वानुगतं बोध्यम्। विवेचितं चेदं नोकायामस्मा।
भिः। वस्तुतस्तु चिंतनभावविषयकारेण प्रकारत्वमंतरभावविशेषकारेण प्रकारत्वमिति लक्षणाद्वयमानचक्रोधात्कासूयायं द्वितीयलक्ष
णातिव्याप्तिरिति वाच्यम्। क्रोधविषयस्यैवास्याविभावत्वमित्याशयात् ६ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

राम०

२

कारणानीति युगं। अत्र चार्थो यशब्दः सहकारी रीतिः। अनुभावेन न पितव्ये इत्यादिः। रत्नादेः स्थापिने लोके यानि कारणानि कायः।
सिा सहकारी सिा च कथ्यन्ते। तानि नाद्यकाव्ययोश्चेद्वक्तुमिष्टानीति शेषः ७ तदिति। तर्ही मथेः। कथं पते कविभि रिति शेषः। आहार्यः
सम्पद् मिथ्या संशय सादृश्य बुद्धि विलक्षणः आरेयः। आरेय हेतु मते ने प्रथमः॥ तत्कारणे तत्त्वोपचारश्च तस्मिन्निवतत्करणे पिलो

कारणान्यथ कार्य सिा सहकारी सिायानि च रत्नादेः स्थापिने लोके तानि चेन्नाद्य
काव्ययोः ७ विभावा अनुभावास्तत्कथ्यन्ते व्यभिचारिणः नाद्यमाहार्य आरेयः श
ब्दार्थौ काव्यमिष्यते ८ ॥

कप्रसिद्धस्य भेदमा विवर्तुम शब्दार्थो विनि। प्रतिपाद्य प्रतिपादक भावापन्नावित्यादिः। यथा चेत्तत्तथानौ काया प्रपंचित मस्मा
भिः ८ ॥ ॥ श्रीकृतस्य यणमः ॥ ॥ आरामयणमः ॥ ॥ श्रीकृतस्य यणमः ॥ ॥ श्रीकृतस्य यणमः ॥ ॥

रमी० आत्मेति नष्टस्पष्टरस्पज्ञानेः हेतुताद्विषयत्वे हेतुतयोर्विरोधं परिहर्तुं दृष्टान्तोपन्यासः स्यादिति। विषयविध्वया स्यादपि भावकारणमिति तु य
 ३ र्मायः। १८। अत्रेति। सिद्धस्पष्टापिनः कथमुद्दीपनविभावे कारणमिति व्यवहारश्चाशङ्कामपनेतुं दृष्टान्तोपन्यासः। कारणमिति। यथा

आत्मावरोधविषयो हेतुश्चात्मा यथा भवति। स्यादपि विषयोऽपि तस्मिन् हेतुश्चात्मनो वि
भावः ८ अग्रे वर्तमानादिदीप्तौ सर्वमन्तकारणं भवति। स्यादपि प्रदीप्तिहेतुः पुनरुद्दीपनवि
भावोऽसौ १० ॥ ॥ ॥

तथेति शेषः । पुनरितितथे । स्यापि प्रदीप्तिहेतुः प्रदीप्तस्यापि कारणमिति यावत् । असाविति । इदमस्वप्नदसोऽपि यदर्थपरमं शक्यं
 स्यादुक्तं दृष्टत्वात् १० ॥ १० ॥ १० ॥ १० ॥ १० ॥ १० ॥ १० ॥

राम०

निरुक्तविभावद्वयं सविशेषमालं व्याहृष्टं गारस इति। अत्र सपदेन यः स्थापितो हेतुः स एवा। वरणाभेगद्गारसपदप्रवृत्तिनिमित्तभू-
ताः भिद्यन्ति विशिष्टस्थायिन एव गारसदिपदाभिधेयस्यापि हेतुर्गतिगीयत इति सूचितम्। एवमन्यत्रापि सर्वत्रोहनीयमात्राविति। आ

गृगारसैकांतारहश्च भवतो विभावो विवृ-
तः पुरुषो हास्ये सौंदर्यस्य प्रशंसापि ११

लंबोद्दीपनरूपावित्पथः। विवृत इति। हास्ये विवृतः पुरुषः सौंदर्यस्य नदीयस्य प्रशंसास्तुतिरपि अत्रो विभाववित्पथनुप्रपते ११

१०मी० अस्यामृतस्या कश्चिदिति। विपन्नसंबंधयुक्त्वा रेण जायमानवस्तुमात्रस्यैवोदीयनविभावतमित्याविष्कर्तुं विशिष्यानिर्देशः॥ इति॥

४

करुणोपमोऽस्य कश्चित्प्रोक्तैरुक्तैर्विभावोद्धो अपराधीचावत्तारोद्धभवतो विभावो
तो १२ दुश्चिष्टास्यपरेपि चहेतुद्वौ पुद्गवीरेस्तः अर्थ्या आतस्य चहेतुद्वौ दानवीरेस्तः
१३ रोदनमस्य विपन्नोद्धापि हेतुद्वयावीरे व्याघ्रैस्तैश्चपादिकमपि भयानकैस्तो विभा
वोद्धो १४ कुत्सितमस्य सरोवी भवेत्तौ विभावोद्धो शिल्पीतस्य च शिल्पं भवतोऽनुतेद्धि
विभावोद्धो १५॥

लंबोदीयनरूपवितर्कः १२ दुश्चिष्टातिपरः॥ अस्या दुश्चिष्टापि चेत्यन्वयः एवमेतदपि १३ विपन्नोदुरवस्थः॥ १४ तौ विभावोद्धविति॥
आलम्बोदीयनरूपः वातरभेदभित्तौ विभाववितर्कः १५

राम०

४

अथानुभावानरसविशेषपुरस्कृतमाह। अनुभावश्च १६ तर्जनताडनमुख्यः। तर्जनताडनप्रभृतिः १७ युद्धवीर्यराक्रमप्रभृतिरनु
भावः एवम। एतादृशः। हि। निश्चितमुक्तः। युद्धवीर्यस्य क्रोधव्यभिचारिभावकतया क्रोधाऽनुभावानामपि वीर्यवर्णाविषयतां निवेदयि

अनुभावः शृंगारे विज्ञेयः कटाक्षादिः हस्तिः अनुभावउक्तः काव्ये ज्ञेयः सुखविकासादिः १६
करुणः अनुभावउक्तः शास्त्रज्ञेयः तर्जनताडनमुख्यः अनुभावउक्तेः बुधैर्गोद्रे १७ एव हि
युद्धवीर्यः अनुभावउक्तः पराक्रमप्रभृतिः। तद्वच्चदानवीर्यविवेधैरुक्तेः वितरणमनुभावः १८

तुमेवंहीत्युक्तम्। तद्वदिता तत्रैवेत्यर्थः। यथा युद्धवीर्यक्रोधानुभावानुभावकत्वं तथैव दानवीर्यदयावीर्यनुभावविनिनयानुभा
वकत्वं दानुत्तरपिकीर्तिलाभात्। परंतु तथा समयवंधाभावान्न विनिमयपदव्यवहारश्चेति भावः १८ ॥ ॥ ॥ ॥

२. मी०

५

ननु भयात्स्वप्नरागमयराध्यालंवनकरीदस्पर्शस्तु दुश्चष्टालंवनकयुद्धवीरस्पृश्यच्छरीनारदि अस्मत्प्राउपोष्ये रतिसमयबंधप्रवृत्ता
नवीरस्यैव विषय इति विषयदोर्लभ्याद्यावीरस्पृश्ये युद्धवीरानवीरांतर्भाववैवितानपृथग्भावस्तथाशंकाह आस्तामिति १८ पृथग्भूते
दयावीरं विपत्तिविनिमयोः स्वीयविपत्तिपरिहारेणः स्वीयविपत्तिस्वीकारः अनुभाव आस्तां विविक्तविषयो भवति तस्यः ॥ तथा च वक्ष्ये
माराद्यावीरद्वारोऽर्थिप्रत्यर्थिविरहात् युद्धवीरानवीरात्पत्तमस्याप्यभावेनास्पृश्यभाव इति भावः ॥ ननु गोभक्षणादिदुश्चष्टालंवनो

आस्तां विपत्तिविनिमयद्वानुभावाद्यावीरं विहैर्भयानके स्मिन्पलायनाद्युक्तमनुभावः १९ वी
भतेत्येव अनुभावः प्रोक्तो निष्ठीवनप्रभृतिः ॥ मान्यो रसेऽद्वैते स्मिन्ननुभावः साधुवादादिः २० ॥ ॥

युद्धवीरस्यासाविति वाच्यम् ॥ तयोर्मोक्षभाक्ताभावेन दोषेष्ट्याः संस्पर्शात् ॥ कव्यपिरागुप्रयाजस्तदनुभावताभावाच्च ॥ अस्मरेदानन्तर्भा
वेष्ट्येष्टेर्वीरित्वसंभेदासुधीभिस्त्रिपन्नवित्तरः ॥ अस्मिन्दयावीरविभावभूते १९ वीभतेहीति हि शब्दे निष्ठीवनप्रभृतिरित्यनेतरं ये
ज्यः तेनैतस्मिन्नीभत्ताः साधारणं पश्यन्तो अस्मिन् सर्वसम्मते २० ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

राम०
५

प्रसंगादहस्तंभरति। सात्त्विकाः शरीराः। तथाच शरीरेति सति मभिचारिभावसंसात्त्विकभावसामान्यलक्षणम् ॥ अनेकरसचर्चणाव्या
यसामग्रीप्रविष्टत्वेमभिचारित्वं भयानुगतमिति बोध्यम् २१ आंतरमभिचारिभावानाहनिर्वेदेति २२। अयस्मारसवेति। आधेरे

स्तंभः स्वेदोऽथ रोमांचः स्वरभंगोऽथ वेपथुः। वैवर्ण्यमश्रुप्रलयश्च सौसात्त्विकामताः २१ निर्वेद
स्त्वनिशंकारव्यास्तथासूयामदश्रमाः। आलस्यं चैवेदेन्यं च चिंतामोहः स्मृतिर्धृतिः २२ व्रीडाचप
लताहर्मश्चावेगोजडतातथा॥ गर्वविषादश्चोत्सुक्यनिद्राः पस्मारएवच २३ सुप्तं विवोदोऽमर्ष
श्चाप्यवेहित्यमथोग्रता। मतिर्याधिसूयोन्मादस्तथा मरणांमेवच २४ चात्रासंश्लेषवितर्कश्च विज्ञे
यामभिचारिणः। रतिर्देवादिविषयानयास्याद्यभिचारिणी २५ ॥ ॥ ॥

वक्ष्यमाणत्वेऽपि बीभत्सादिरसविशेषैः स्वनियमं घातयितुं शक्यगुक्तिरित्यन्यत्र विस्तरः २३ अवहित्यमिति सामान्येन पुंसकम् २४
प्राचान्तरनतोच्छिन्नयेष्टरूपतिरिति रिति इदं च स्वादिभावमात्रोपलक्षणम् ॥ २५ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

१० मी०

हावाशति। पुरंधीरांगनिसर्गजाः शृंगारचेष्टाहावाशत्यर्थः। तान्निमज्जेतोलीलेतिसार्धेन २६ येषितामिति नैसर्गिकत्वं व्यर्थ इति दर्शयति। निसर्गजाः इति एवं रूपादशाहावास्तु विज्ञेया इत्यन्वयः २७ विभाषादीनामेकैकस्मिन् नियतरसाभिव्यंजकत्वं संभवतीति त्रयाणां परस्परसहकारित्वं प्रागुक्तं तत्रैकमात्रेण पादान् स्पष्टं शृंगारदिपदप्रयोगसाधिव्येन नियतरसाभिव्यंजकत्वं संभवत्येवेत्याशंक्योत्तरं यति। व्यक्तेति। रसाभावेऽपि व्यक्तेष्ववयव्यमाराः सन् च मत्करोति। तेन व्यक्तिमात्रनिष्पाद्यमत्कारत्वेन पदगतिः पदेन प्रतिपत्तिः पद्वमनं

हावाः शृंगारचेष्टाः स्फुरः पुरंधीरां निसर्गजाः ॥ लीलविलासो विधित्तिर्विभ्रमः किल किंचितम् २६
मोहमिहं कुट्टमितं विद्वो कोललितं तथा ॥ विद्वतं चेति विज्ञेयारशावास्तु योषिताम् २७ व्यक्ता
भाविपिरसश्चमत्करेभ्यश्चर्यमाराः सन्ते नानयोः पदगतिः सैवैरुक्तः पदचमनं दोषः २८ ॥

पदेन निगीर्णोद्गीर्णानंदोषः सर्वैरुक्तोऽगीर्णतद्व्यवयः। अथमावंपरिव्यंजकानां साधारणपादप्रतीतव्यं प्रतिपत्तये प्रंगाणदयः शृङ्गा
प्रमुञ्चते तर्हि चमत्कारेण स्यात्तव्यं जनयार्थं प्रतिपत्तौ यथा चमत्कारेण तथाभिधया प्रतिपत्ताविति सर्वजनानुभवसिद्धत्वात्। अथ नि
गीर्णान्तर्भागेन शब्दसंघासाधारणभावेः प्रत्ययस्य व्यंग्यस्य प्रतिपत्तये एतत्तदपि समवतीर्णं संनश्यत्क्रमव्यंग्यमेवेनाद्येदाहैकमप्य

साधारणं व्यजं कान्तं रसविचीकर्तुं प्रमाणमसितमिति
दृष्टदं प्रयोगस्वानर्थकमिति सकपिकर्मकल्पदिति २८

शृंगारदीनुदाहर्तुं स्यापिभावविशेषरत्नादिलक्षणापूर्वकं तत्र क्षणमाहास्येति । यस्त्रीपुंसगतः परस्परालंबनप्रेमासरतिस्थापिभावो रसा
 रसस्यापिभावः । अस्तिनिर्विवादः । तस्य रतिस्थापिभावस्याभिच्यक्तिरिति । रश्च भग्रावरणाज्ञानग्राह्यस्यापिनोरसत्वे विनिगमनविरहात्
 अपि च सो वै सः । रसं चैवायं लब्धः । न ही भवतीति श्रुत्यनुसारात् स्यापि ग्राहकभग्रावरणाज्ञानस्यापि रसत्वमभिप्रेत्यातेन भग्रावरणाज्ञानग्राह्य
 स्यापीरसो नुमंतव्य इत्यनेन विरोधः परिहृतः । रसमूर्द्धा रसेषु श्रेष्ठः २९ शृंगारमुदाहरति कांतमिति । कश्चित्पुनर्लक्षकांतां लंबमानकुंतलप्रोता

प्रेमास्त्रीपुंसगतः सरतिस्थापिभावोऽस्ति । तस्याभिच्यक्तिर्याशृंगाररसः सरसमूर्द्धा २९ कांतानुष्टुप्दलकां ८
 तांतामेकंतेसमासीनाम् । स्तब्धश्चिरायतस्योदृष्टविकसन्मुखीभूय ३० ॥ ॥ ॥ ॥

तां रससंकेतां कांतां सुदीपकांतेरहसिसमासीनामुपविष्टादृष्टविकसन्मुखीभूयेचिरायवद्रकालं स्तब्धः स्तंभनिगडितरवतस्योस्थितस्मनयः
 अत्रालंबनोदीपनविभावानुभावव्यभिचारिणां कांतैकांतं स्तंभहर्षाणां क्रमेणापाह्वतुष्टयप्रतिधाधानां संयोगात्तविभावनात्प्रागुक्तव्यापेन
 ति व्यज्यते प्राधान्येनैवेति शृंगाररसध्वनिरेवः इत्यमेवोक्तस्तीत्रापुदाहरणावरनामुधीभिरूया ३० ॥ ॥ ॥ ॥

२० मी०

पुरःप्रथमं अनुपदमनतिद्वं शिष्या अलौकिकव्यापारसाविवेन ३१ दृष्टेति सीतातांका सुकीर्णमेव विप्रयो आत्माभिरुपतां स्वयोग्यतां
वचतीमिति अद्वैतपरितवचधातोर्विहितस्पलरः शत्रादेशे वचतीति रूपनिष्पत्तेः वदंतीमित्यर्थः श्रुत्येन स्वां दृष्टान्तमुख्यथास्मान्
ऽवनीविलिखंती सती सस्मिताविकसन्मुखी जातेति संबंधः अत्र श्रुत्येन स्वातरीयसौन्दर्यप्रशंसा बहिःस्थमुखविकासानां विभावना तद्वासा

हसिमानोविकाशः शास्त्राभिज्ञेयकीर्तिनः स्थायी हास्योत्पत्तिपरिपोषः पुरोऽनुपदमुक्तयारीणा ३१ दृष्ट्वा श्रुत्येन स्वां
तां वचतीमात्माभिरुपतां रमे सीतानन्तमुखमवनीं विलिखंती सस्मिता जाता ३२ शोकीवैक्तव्याख्यामनोविका
शमतः स्थायी करुणाप्यमुष्यपोषस्तस्यानुचरस्संज्ञोषः ३३ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

अप्येते ३२ विक्तवस्वभावो वैक्तव्यापोषोपिपोषस्तु ननु शोकीनामदुःखविशेषस्तत्परिपोषस्तत्करुणात्वेन तत्र धानकायस्य करुणा
अवगोचकवीनां सदृश्यानां च प्रहृष्टिर्दुर्दृष्टेति तत्राह तस्येति परिपुष्टशोकस्य अनुचरः एकचरणागोचरः सविदात्मा तया चोत्कर्
मुखेन दुःखमिमवाचं न दृष्टलेपनादाविव प्रहृष्टे रूपपत्रिरिति भावः ३३ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

राम०

काममिति रतिः कामदग्धं ज्ञात्वा तद्भस्म न राक्षति प्रेक्ष्यति धृततनुमालिन्पासती निर्मुक्तकंठमार्त्तस्वरं यथा स्थाप्य तथारुरोदित्पन्वयः ।
अत्र दग्धकामनराकारभस्मरोदनैरेनानां विभावनां नाशो को व्यज्यते ३४ तस्मिन् पुष्टिस्तुरोदोरसः सोयं परिपुष्टक्रीडात्मारसः चितो
मदयति विवेकविकलं कुरुते । इदमेव युद्धवीरपृथग्भावे वीजं तत्र विवेकसद्भावादिति बोध्यं ३५ राम रतिः सोऽनिलं धितयुरुवचनोर

कामदग्धं ज्ञात्वा तद्भस्म न राक्षति प्रेक्ष्यति निर्मुक्तकंठमेव रुरोदरतिरतिधृततनुमालिन्पा ३४ क्रोधी
तः प्रज्वलनं स्यात्पीभावो मतः सुधियाम् । पुष्टिस्तस्मिन् तुरोदो मदयति चितोरसः सोयम् ३५ रामोर्जुनस
दृष्ट्वा स्वगुर्वनर्थोपरुद्धमनाः परं पराश्रयं प्रसंगं दमधरं समादशति ३६ ॥ ॥ ॥

मः परशुरामोर्जुनसहस्रार्जुनं दृष्ट्वा पितृविषयापराधव्याकुलचित्तः परं पराश्रयं शनदनावधानः प्रसंगं दं कं पमानं स्वमधरं समाद
शतीत्यन्वयः अत्र सहस्रार्जुनगोप्रहरारूपगुर्वपरीधोयत्वाऽद्य रंशनानां विभावना क्रोधो व्यज्यते ३६ ॥ ॥ ॥ ॥

र. मी.

८

मनस इति यन्मनस उद्धतत्वमयमुत्साहस्त्रिविधो गीतः ३० अत्र ग्रंथे सद्गुह्यानामेवाधिकारानुद्दिश्य प्रसिद्ध एवेत्युक्तम् आ
द्यस्य सः पोषो युद्धवीरः द्वितीयस्य सदानवीरश्च मनुजानामेव न्वयः ३१ ननु पाणिन्युद्धवीरस्याप्यधिकस्यो वशं भावे कथं त्रैविध्यमिति

मनसो यदुद्धतत्वं त्रिविधो गीतो यमुत्साहः ॥ एकः प्रजापत्यलसमृद्धिर्मूलो द्वितीयोऽपि ३० एवं तार्जनीय
कः प्रसिद्ध एवास्मान्नः ॥ आद्यस्य युद्धवीरसदानवीरो द्वितीयस्य ३१ तार्जनीयकस्य मत्तः पोषः सुधि
यादया वीरः वदन्तरद्वयं न साध्यमोत्साहोऽप्यस्तु काहानिः ३२ ॥ ॥ ॥

स्वाशंक्ये त्रैविध्योक्तिरिदं प्रदर्शनपरत्वं मन्वानाह वदन्तरेति विस्तरस्त्वस्य कर्तृनो कायामनुसंधेयः ३२ ॥ ॥

राम०

८

सत्तिरामलक्ष्मणाभ्यां साताडुकारुधिरजाः लोकि अथानंतरं वात्पादुःखितधरारुहीभूयवात्पादुःस्थितश्रीसौधरारुहश्च स
तथाः तथाभूतस्तथाभूतः संघटते तथाभूतानिष्टीवद्र्यास्थितमित्यन्वयः । अत्रतोडकारुधिरं जननिष्टीवनापस्मारं रंगावि
भावाज्जुगुप्तामज्यते ४६ एकं केवलमेकमेव । अन्येनारायणप्रभृतयः ४७ सरलीकृतेति । नायिकानां वृहः समुदायः क

सारामलक्ष्मणाभ्यां रुधिरजाताडुकारुधिराः स्थितमथानिष्टीवद्र्यावात्पादुःस्थितधरारुहीभूय ४६
विस्मयएवाश्चर्यं स्थायीभावोमतः सुधियाम् । अद्भुतमुष्पयोपंकेवलमेकं संवदंत्ये ४७ सरली
कृतकुङ्मांगं हृदये वनायिकावृहः । प्रोवाचसाधुवाटं पश्यन्पिनिर्निमेषमातिष्ठत् ४८

हंसरलीकृतकुङ्मांगं हृदये वदन्नाम्यवहितो नरमेव निर्निमेषं पश्यन्नातिष्ठत्पिसाधुवाटं प्रोवाचित्यन्वयः । अत्रतावत्किपासा
तस्यघोतेनायसमभिवाद्भूतवचनादिस्त्रिचासमानकालिकतायामनुशिष्टः प्रातृप्रभृतयः । अत्ररुक्मकुङ्मासरलीकरासा
धुवाटजाद्रानां विभावनाद्विस्मयो व्यज्यते ४८ ॥ ४९ ॥ ॥ ४९ ॥ ॥ ४९ ॥ ॥ ४९ ॥ ॥ ४९ ॥

१० मी०

१०

पृष्टदाहरणेषु तज्जपदप्रतिपाद्यानव्यभिचारिभावान्स्पष्टप्रतिपत्तये दर्शयति। हर्षश्चि। सुखविकाशस्य हर्षानुभावत्वादिति भावः। नैवेवमस्य
भावध्वनित्वापत्तिरिति वाच्यम्। अत्रादिना हर्षादेरसंगतयैव व्यञ्जनारूपानुभावस्तम्भस्यैव प्राधान्येन वाच्यत्वादेवमपि बोध्यम्। अवहित्ये
ति। भूलेखस्यावहित्यानुभावत्वादिति भावः। यद्यप्यवहित्याः कारणगुणिरिति निर्देशात् स्त्रीप्रत्ययान्तो चित्तात्तथापि सामान्येन पुंसर्क
तयैव निर्देशो लिंगमशेषमिति स्मरणात्तु द्वापि संज्ञाच्छेदसोर्वद्वलमिति वाङ्मूलकाद्वैवा। देव्येति। तनुमालिग्यस्यैव नानुभावत्वादि
ति भावः। उग्रत्वमिति। परस्त्रुपगमशेषाग्रतानुभावत्वादिति भावः। असूयेति। विवेकवैकल्यस्य मनुविभावकाः स्यान्नुभावत्वादिति भावः।

हर्षोवहित्येदेन्ये उग्रत्वं चाप्यस्यापि विवेगमतिरपि मोहोः पस्मारे जाड्ये मेषु संचारी ४८ ॥ ॥

वत्तादिति भावः। वेगश्चि। आवेगश्चि। स्वरभंगस्यावेगानुभावत्वादिति भावः। मतिरिति। भ्रून्मनस्य मत्तानुभावत्वादिति भावः। मोह
श्चि। अनवधानस्य मोहानुभावत्वादिति भावः। अपस्मारश्चि। करप्रभंगस्यापस्मारानुभावत्वादिति भावः। जाड्यमिति। निर्ममे मेषु
क्षणास्पृजाद्यानुभावत्वादिति भावः। अत्र हर्षोपि चोपलभ्यते मपि वासूयापि चोवेगोपि च मतिरपि चोमोहोपि चोपस्मारोपि च जाड्यमेषु
दाहरणेषु संचारी व्यभिचारिभावः स्यात्। अपि चावहित्येदेन्ये व्यभिचारिणी स्यातामित्यन्वयः ४८ ॥ ४९ ॥ ४९ ॥ ४९

राम०

१०

अस्या अलंमतेः वयंतुत्तमाश्मथरिष्ठिनः स्वात्मविश्रामसंभवः। आनंस्सर्वसंवादीशमः स्थायीतिमन्महे। तदुक्तं। मच्चकामसुखंलोके स
चदिव्यमहत्तुखं। तत्तत्तदयसुखस्यैतेनाहेतः। चोदशीकलामिति निर्वेदस्पतथात्तुशान्तिरात्ममात्रविश्रामप्रभवानंदममत्तातुभवः सर्व
संवादसमाप्तोवाधितः स्यादित्तुवधेयः सोयंनिर्वेदपरिपोषात्माशान्तः कायेतुसर्वजनसिद्धरति। एतेनमाद्ये शान्तरसंविषदंतेवहवरतिस्
चितं। तदुक्तं। शान्तस्पशमसाध्यत्वा नदेचतदसंभवात्। अष्टावेवरसानद्वैरतिकेचिदचचदनातदचारुयतः किंचिन्नरसंसदंतेनरद्वैति ५०
नित्येति। नित्यानित्यविवेकस्तीर्थेचात्रसद्विविधेविभावः प्रोक्तः नासाग्रदृष्टिर्हृष्टाचयथाक्रमपनुभावसंचारिणोमतेभवनरतियोजना ५१

विषयेष्टलंमतिर्योनिर्वेदः स्थायिभावोसौ। शान्तः प्रपुष्टतास्याः सोयंकायेतुसर्वजनसिद्धः ५० नित्यानित्यविवेकस्तीर्थेना
साग्रदृष्टिर्हृष्टाचोत्रविभावः प्रोक्तानुभावसंचारिणोमतेभवनः ५१ भागीरथीपयोभिः पितृनयमिहप्रतर्प्यसंमीतान्।

नासाग्रदृष्टिस्तथोपिशाचवालप्रमत्तधृतलीलः ५२

भागीरथीनिभश्चयंसंमीतान्नरतान्पितृनभागीरथीपयोभिः प्रतर्प्यपिशाचवालप्रमत्तानां धृतलीलायेनतादृशः सन्नासाग्रदृष्टियथा
स्मान्तेहृत्तस्यावित्तन्वयः। यद्यप्यत्रालंबनविभावो नस्फुरः सर्वेषां तथापि नित्यमाचरतः रौचं कुर्वतः पितृनर्प्यतामिन्नादिशास्त्रवास
नावासितातः करुणानां परिस्फुरस्वेतिमन्तयम्। अत्रनित्यानित्यविवेकभागीरथीनासाग्रदृष्टिर्हृष्टाणां विभावना निर्वेदोव्यज्यते ५३

र. मी०

११

असंलक्ष्यकमव्यंग्यप्रसंगादाह। अथेतित्वर्थायशब्देनस्थापितमिचारीरोगरेकस्वरूपतोऽप्येतोयोयनिर्वेदोविपत्तिभरश्रुगोश्रुत्प
सेभवतिसव्यभिचारीविज्ञेयः। पारच्चरेतिसपथिकः पारच्चरप्रपातेचोरैः। सहमिलनेजातेसतिवितायाक्षणाजलाजलिमिवारात्।
अत्रचोरप्रपातेनविभावेनाश्रुणानुभावेनचविनविषयेनिर्ममोभूदितिप्रोधान्येनव्यज्यते ५३ विविधेति। याविविधकलाभ्या

अथसव्यभिचारीयोविपत्तिभरश्रुगोभवति। पारच्चरप्रपातेवितायाक्षणाजलाजलिमिवारात् ५३
विविधकलाभ्यासाद्याग्लानिः। काश्चीपसाभवति। अलिख्येमेकूपान्सपर्वलेखेस्थितस्तत्तमीम् ५४

साज्जानाकार्पायकार्पमुत्सादपितुंचभवतिसाग्लानिरित्यर्थः। अलिख्येति। सकश्चित्काहवरेमेकूपानालिख्यपर्वलेखविषये
तस्मैस्थितस्त्यर्थः। अत्रमेकूपलेखेनविभावेनतस्मैभावेनानुभावेनचग्लानिर्व्यज्यते ५४ ॥ ॥ ॥ ॥

राम०

११

शंकेतिसदुर्नयश्चास्यकौर्ष्यवतस्माज्जातावदुशः कंयायकंयमुत्पार्षितुंजायेनयासाशंकेसन्वयः उक्तैति संजातविलंबो ध्येतावाल
 आर्यगुउमुक्तश्चक्रववीक्ष्याकंयतेत्यर्थः अत्राध्ययनकालविलंबेनार्थान्तरकौटिल्येनचविभावेनकंयेनानुभावेनकंयेनानुभावेनचशंका
 यज्यते ५५ दौर्जयेनेतियादौर्जयेनजातादोषोद्घोषायसम्पत्ताभवतिसास्यश्चलेतिअवलामारणादक्षोगोपीजाः ४८ सप्तसदो
 भवतां ४९ भवतीतिराजस्यवसेरप्रथमं श्रीकृष्णपूजामनुमत्तानेभीष्मयितामहंप्रतिशिशुपालोक्तिः अत्रगम्पदौर्जयेनविभावेनदो
 षाद्दोषेणानुभावेनचास्ययज्यते ५६ मधितियोमधुमानादिप्रभवोहसितुंगांतुंपरोदितुमित्यंतर्भावितगपर्थेतथाचहासगानोद
 शंकासदुर्नयाम्यकौर्ष्याकंयायजायतेवदुशः उक्तस्यभुवमार्यवीक्ष्याकंपन्नविलंबितोवालः ५५ दौर्जयेनास्य
 दोषोद्घोषायसंमत्ताभवति अवलामारणादक्षोगोपीजाः ४८ सप्तसदोप्यज्यते ५६ मधुयानादिप्रभवोहसितुंगांतुंपरोदितु
 चमरः ४ जहसुर्जगुःप्रनुनुडिर्निपीयमधुहृदयस्त्रिगुणाः ५७ रस्याश्रमोधुगत्याश्रान्त्यश्चासायजायतेवदुशः सक्तामतं
 नानिकारपितुंचभवतिसमदः ४ जहसुरिनिनिगुणाः सत्वरजस्त ५७ गनमनंसुग्रीवोभ्याश्रमंस्वपितिधावत् ५८ ॥ ॥ ॥
 मोगुगाप्रधानाहृदयोमधुनिपीयजेहसुर्जगुः प्रनुनुडित्पथः अत्रमधुयानेनविभावेनहासगानोदोदनेः रनुभावेर्मदोव्यज्यते ५९
 रतेतिरसाध्यावाजातोयोप्लान्त्येवदुशः सासायचजायतेसश्रमः सक्तैतिधावनजिघोसतावालिनानुदुतः सत्पलायमानः
 सुग्रीयोमतंगस्याश्रमेशस्महर्षेर्नमनेत्यक्तैकाध्याश्रममाश्रमेस्वपितिनिद्रातिमहर्षिशायानत्रवालिप्रवेशासंभवादित्याशयः

अत्रविनिविभावेनसायेनानुभावेनचश्रमोव्यज्यते ५८

आलसमितिप्रपञ्चार्थज्ञानं यज्जंभायेसम्मतं भवति तदालस्यगुर्विति गुणयोगमभरन्तेनाक्रांता साकाचित्कामिनी जह्मी निनिमित्तं सत
 तपुनः पुनर्जंभते अत्र गमं विभावेन जंभयानुभावेन चालस्य व्यज्यते ५१ दैव्यमिति दौर्गत्यादेर्जातं यत्सु सामो जोहोम्ये भवेत्तदेव गाधी
 सिलोके र्गाधितनयस्य विश्वामित्रस्य संहितायामित्यधिकारान्न तु गमः छंदाद्यलनाभ्यक्तौ जाहीनेन जखो हरिश्चंद्रोने क्षितो हरिश्च
 द्वातेततर्किं तदस्य ४ अत्र छलनेन विभावेनो जाहान्यानुभावेन वेदेन व्यज्यते ६० चिंतेति हि ज्ञानधिगमादि ह्यप्रोप्राजातायात्मादेर
 पिकिं पुनरन्यस्यानवभासाया स्फुट्यै भवति सा चिंता दुष्यते इति दुष्यते भवेति निर्याते तृतीये ह नित्वानेतुं कंचन विसर्जमिष्येति प्रति
 आलस्यं प्रमगर्भाज्जंभाये सम्मतं भवति गुणगर्भभराक्रांता जह्मी सा जंभते सततं ५१ दैव्यं दौर्गत्यादेर्जाहोम्ये भवेत्सुंसा गा
 धितनयस्य छंदात्पत्तौ जाते क्षितो हरिश्चंद्रः ६० चिंता हि ज्ञानधिगमादात्मादेरप्यनवभासाय दुष्यते निर्यातेन वेद ईर्वास
 समतिथिवाला ६१ भीतेमोहः प्रभवति घूर्णनसंभूतयेत्येव ४ क्लृप्तं दृष्ट्वा भीतो विघर्गमानो यतन्मुधा कंसः ६२ ॥ १ ॥
 जायस्वरजधानी प्रस्थिते सति वाला विरहिणी शकुंतलातिथिमयमहं मोरति सकृददंतं गहागतं दुर्वाससनवेदनज्ञानतिस्ते सत्यं
 अन्नदुष्यंतां प्राप्य विभावेन दुर्वाससो नवभासं नानुभावेन च चिंता व्यज्यते ६१ भीतेरिति यो भीतेर्जातो घूर्णनसंभूतये प्रभवति एवमो
 हा हि निष्ठितः क्लृप्तमिति क्लृप्तं दृष्ट्वा भीतः कंसो मुधानिर्निमित्तमेव विघर्गमानः सन्नयतदित्यल्य ४ अत्र धर्मयेन विभावेन घूर्ण
 नेनानुभावेन च मोहो व्यज्यते ६२ ॥

चिन्तायार्थित्याचिन्तायाजानाभक्तवोहृत्वीसकायनर्तनायभवत्तेषास्मृतिरिष्टादशममिति दशमंगवेष्टयंतोनंदीतीर्त्वापरपरांगतादशमनु
प्याः सर्वाभ्यगच्छन्तश्चात्मानमग्रायंतोनैवैवोपलभमानाश्चस्मास्वैकोमग्नइतिमत्त्वायाकुलीभवंतोगराकंश्रुत्वायोगराकः सद
शमइत्याप्तवाक्यंश्रुत्वातरवधारणेतच्चावश्यंभावंगमयतिभक्तकुटीरनर्तयन्निस्तर्यः। अत्रदशमगवेष्टारो नविभावेनभक्तकुटीरनर्तने
नर्तनेनानुभावेनचसोहमितिस्मृतिर्व्यज्यते यद्यपिप्रोक्तः शकुंतलाचरणंपश्येतिभरनोभक्तः अपवार्यशकुंतंतत्तूरुदृष्टीवदुर्मनोइत्यत्रैवशकु
ंतलेनानुपूषामंत्रेणसंज्ञोक्तसंवधिविज्ञानेनविभावेनरोदनेनानुभावेनचशकुंतलायामातुः स्मृतिरुदाहृतुमुचितानथापिप्रत्यभिज्ञाल

चिन्तायाः स्मृतिरिष्टा न्नैवार्हस्त्रीसकायेषा। द्यमंगवेषयन्ती गणकं श्रुत्वा त्वनर्तयन्भूकुटीः ६३ इष्टप्राप्त्या च धृतिः स
वैष्णवग्रतोच्छिन्ने तां द्वारकामिव पुंरीदृष्ट्वा स्वस्थो च भूवस सुदामा ६४ व्रीडनौचित्यादेर्भूरेखायेभ्यः प्रभवति। दृष्ट्या
मौलितदृष्टिर्विलिखन्ती क्षमामसौ तस्यै ६५ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

क्षणं स्मरति मंत्रांतर्भूतां घोनपितृमुक्तो दाहरणपरिश्रमश्च वधेयं ६३ इत्येति। येष्टप्राप्ता जाता सर्वेषां मुक्ता ज्ञानां अग्रतोऽस्ति नैव भवति सा
धृतिः। तामिति तामपरिहितसंपत्तिशालिनीं द्वारकामिव पुंरीखीयां हृष्टावलो क्यसमुदाभासस्थे वभूवेत्यर्थः। अत्रेष्टसंपत्त्यविभावेन स्वा
स्थेनानुभावेन च धृतिर्यज्यते ६४ व्रीडेति। योनौ चित्पादे जाता भूशमस्यर्थं भूरे स्वाये भवति सा व्रीडा। दृष्ट्येति। अतो दृष्ट्या मरीचया सह
लितदृष्टिः सती क्षमां चिलिखतीत्यस्यावित्यर्थः। अत्र दृष्टिमेतन्नेन विभावेन भवेन्निरखनेनानुभावेन च व्रीडा यज्यते ६५ ॥ ॥

लावरापरमिति यो लावरापरमः सविलासंयथास्माज्जास्वांगवीक्ष्ये भवति सगर्वः ४३ न संति भामासत्यभाषो न संति स्या रिजाता वतं सीक
 नयारिजातकुसुमासती प्रतंगमंगमंगप्रतिचीक्ष्यवीक्ष्यपुनः पुनरवलोक्य स्तदप्यर्थः ४४ अत्रयारिजाता मरणविभावेन पुनः पुनर
 वलीकनेनानुभावेन च गर्वोऽप्युत्पद्यते ४५ प्रारब्धेति प्रारब्धकार्यस्य विद्यात्प्रतिहृत्तात्तात्तायः ४६ सहाययोगाय मयस्य सौविषादः ४७ नि
 मयेति अत्रिवलादेर्वादेत्याश्चाराणां निमेष्यक्षेत्रार्त्ताः ४८ संतरेण नीलकंठमार्गं यत्पुनश्चैव निमेष्यप्रारब्धकार्यं यत्परिपेक्षित्वेन विभा
 वनेन मार्गो नानुभावेन च विषादोऽप्युत्पद्यते ४९ औत्सुक्यमिति यत्प्रियबुद्ध्या ज्ञातं गङ्गागौरवाय शरीरवमवसत हस्तपादरिक्त
 लावरापरमः सगर्वः सविलासंयथास्माज्जास्वांगवीक्ष्ये उन्नमयारिजाता प्रतंगमंगवीक्ष्यवीक्ष्यभाषास्ते ५० प्रारब्धकार्यविद्यात्सहाययोगा
 ययो विषादोऽसौ निमेष्यार्त्तावमस्विलाः क्षेत्रार्त्तामार्गं यत्तौ ५१ औत्सुक्यं प्रियबुद्ध्या ज्ञातं यद्वाङ्मोखायैतत्प्रकृतत्वात्तन्मि
 पाकं करणायावमवधनमयं नी ५२ उज्जित्वेति यत्प्रियमन्मनसो निशित्वा योगः ५३ आतादृहः कथाभिर्दृष्टो समयप्रियः ५४
 करणायावमवधनमयं नी ५२ उज्जित्वेति यत्प्रियमन्मनसो निशित्वा योगः ५३ आतादृहः कथाभिर्दृष्टो समयप्रियः ५४
 नायाचितवद्विपाकसंपादनसामर्थ्यमनलव्यतिरेकेणाश्रुतत्वादिनिमावः ५५ अत्रानश्रियाककर्त्रानलेन विभावेन करणायावमवधनवि
 भावेन च औत्सुक्येऽप्युत्पद्यते ५६ उज्जित्वेति अन्वयाव्यतिरिक्तमिद्विमुक्तिता इत्येति निरुपसर्गकोऽयं धातुरुहसां चकारेति वतिष्ठतस्येति
 शेषेन नृत्ताप्रत्ययस्य समानकर्तृकत्वात् प्रपन्नमनसत्वात् सहयोगानिदाश्रुतदिति मयारहः ५७ कथाभिर्दृष्टो वचनपालज्जायाख
 शपादिविवाक्षितवाच्यं सुरततामर्थेण प्रपन्नं आतादृहमात्समनोभिलषितं ५८ प्रियः स्वप्रेदृष्टो दृष्टमर्थः ५९ अत्र प्रमेण विभावेन स्वप्रे

नानुभावेन च विषादोऽप्युत्पद्यते

लज्जाधैरितिलज्जाधैर्ज्ञातायास्वाकारस्यास्वीयांतरभावमिच्छंजकस्पसत्तिकभावाद्यात्मनोनुभावस्यामथाकृतयेकारांजरसंभक्तत्वावर्तये
जायतेसावहित्याकृष्टमितिगुनुजनः अश्वादिस्तन्मध्ये उपविष्टाकाचित्कृष्टं दृष्ट्वा कमुखीरस्यनुभावाश्चप्राप्तुमीभूत्वाश्रतोभक्तपुनभाव
त्वभिद्यजनापेभ्योधिकंतं कृष्टं ननामप्रगताभरित्यर्थः अत्रगुजनलज्जायाविभावेनशिरोममनाभ्यामस्वर्ग्येराभूयः प्रणिपतिनानुभा
वेनचाकारस्याश्रुतांगोयनगुपुनकुलांतः कणादभिः प्रगतिपुदभिधेयस्वरयावहित्याव्यजते ७० अपराधोरितिअपराधाज्ञातंपदस्या
पराधिनस्ताडनायमतमेतदुपलब्धंअयमेतिपशोदयायकृतोदधिसंवंधीघरोयेनतादृशस्तनयः कृष्टोमुखरिताः श्रापिताः किंकिरापः कृ
लज्जाधैरवहित्यास्वाकारस्यामथाकृतये कृष्टं दृष्ट्वा कमुखीगुनुजनमध्येननामभूयस्तं ७० अपराधादुपलब्धमेतन्नाडनाया
स्याअपदतरधिघटनयोमुखरितकिंकिरापशोदयातादि ७१ शास्त्राज्ञायेतमतिः स्वस्मिन्वदुसंमतत्वभूमेसो गीतांसका
लाश्रुताधनेजंयोसोवदुस्वमनुमनुते २० धातुप्रकोपजस्योऽधिः कंयायसंभवति कफवातपित्तकोपादुलवधैत्रवेपथुः पुनः
इधैरिकमिस्वलासंवंधिन्योयस्मिन्कर्मणिगद्यभावतितथाऽवारितादितदर्थः अत्रविघटापहरणेनविभावेनताडनेनानुभविनचोग्रतंअज
ते ७१ शास्त्रादिजियाशास्त्रादामस्यमानाज्ञातास्वस्मिन्वदुसंमतत्वस्यसर्वेजनश्लाघनीयत्वस्यभूमेस्थिसायमिमानायेतिपावतजाये
तासौमतिः गीतामितिअसौकुशाग्रबुद्धिर्धनंजयोर्जुनः सकलागीताश्रुतास्वमात्मानंवदुधन्यमित्यनुमनुतेअत्रगीताभ्यासेनविमोवेन
वदुमतत्वमिमानेनानुभावेनचमतिर्व्यजते २० धातुनियोधातुप्रकोपजस्य कंयायसंभवतिसव्याधिः कफेतिस्थविरः कफवातपित्तको
पात्पुनरवधारणोवत्तवत्तरवेपथुरधिककंथोभूदित्यर्थः अत्रधातुप्रकोपेनविभावेनकेपेनानुभावेनचव्याधिव्यजते २१ ॥ ॥

अत्र किमिदं किंयमिति प्रियवयस्य विप्रतिपत्त्या धाविर्भूतेन निनुक्तसंदेहेन विभावेन शिरः कं पेना नुभावेन चेदं पद्मे वा मया
तद्विना भूतसौ रभानुपपत्तेरित्याकारस्तस्मादिदं नथेति निर्णयहेतुर्वितर्कौ व्यज्यते न चैवमिदं प्रिनीति प्रधानव्यंग्येति नुक्तवि
तर्कस्यागतया गुणीभूतव्यंग्यत्वापत्तिरिति चेन्मेवं काव्यप्रतिपाद्यार्थगुणीभावे सत्येव गुणीभूतव्यंग्यवहागतस्य यद्यिनीति
व्यंग्यस्य तात्पर्याभावान्न काव्यप्रतिपाद्यार्थत्वमिति तद्युदासः वाच्यार्थापेक्षया प्राधान्येनैव व्यंग्यव्यंग्येति हेतुत्वाच्चैतन्म
त्रविस्तरः सतदेवाभिप्रेत्य वागर्थो विवेक्यो नैरिति शयप्रमाभिव्यंजनाद्यंगारसध्वनिरिति चित्रमीमांसाकृतः अन्यथा
वागर्थोभयाकांक्षिकविगतयावन्ती परमेश्वरविषयकरतिभावं प्रतिकव्यमिलयित्वागर्थो भिद्यन् भूततदुभयपरस्पर
प्रमाणकार्योभावद्वारा निजकामनापरिपूर्णा समर्थत्वावधारणो नांगत्वापत्त्या गुणीभूतव्यंग्यत्वापत्तेः ८५ ॥ ॥

१. टीका
२६

दृशावस्थास्वभिलाषगुणकीर्तनप्रलापानामाधिक्यमाशङ्क्यपरोहरति अभिलाष इति पुनरेव नैकायामिति श्रोतुं स्वभिलाषस्य
तागुणकीर्तनस्यान्नादेप्रलापस्याप्येतात्तन्नामकेष्वेवातर्भावश्चादिवद्विचिन्तितोक्तमित्यर्थः २७ लीलेति याकुतहलेन जाता प्रियस्या

अभिलाषः स्मृतिश्चिन्तनिधनं गुणकीर्तनं व्याधिः प्रलाप उन्मादो जज्ञोद्वेग इत्यमी २६ दृशा
वस्थाविभेदास्तनिनुक्त्यभिचारिषु अन्तर्भवतिसारितिनैकार्पाकथितावद्व २७ लीलाकुतहलेन
प्रियस्पर्हासायजायते स्त्रीरांगप्रियभूषणधनुकृतिः स्वरूपमस्यावुधैरुक्तं २८ ॥ ॥

पहासायजायते स्त्रीरांगशृंगारचिह्नसालीलेत्यर्थः विभावानुभावो प्रदर्श्य लालायाः स्वरूपमाह प्रियेति २८ ॥ ॥

राम०
१६

रंकवाक्पतयाविभावानुभावोप्रदर्शयन्नेवविनासंलक्षयतिगमनेनियः स्त्रीरांगप्रियदृष्ट्याजातोवेदग्यस्तृचनायभवेदसौगमन
भ्रमृतीनांविशेषोर्माथयकोरित्पारिविलासश्चइत्यन्वयः ८२ विच्छिन्निलक्षयतिकनिययेतिपः स्त्रीरांगसौंदर्यादेर्जातः कनि
ययभ्रमृतीनांसौगर्वप्रकाशनार्थंभवत्सौविच्छिन्निरित्यन्वयः ८० विभ्रमंलक्षयतिवागितियः पुंश्रीरांगरगोक्तद्याज्जातोवा

गमनध्रुमृतीनांविशेषश्चेविनासौवेदग्यस्तृचनायप्रियदृष्ट्याभवेत्स्त्रीरांग ८२ कतिप
यभ्रमृतीनांसौविच्छिन्निराभवेत्स्त्रीरांग गर्वप्रकाशनार्थंसौंदर्यादेर्सौभवति ८० वांगभ्रमृतीनां
नास्थानविपर्ययोसर्वविभ्रमकः उपहसितुमेषश्चेरागोक्तद्यात्पुंश्रीरांग ८१

गंगभ्रमृतीनांवाचामंगभ्रमृतीनांचस्थानविपर्ययोसौन्दर्यनामग्रहणप्रसंगेन्द्रीयनामग्रहणानासाभ्रमृतीनांस्पर्का
विन्यासेउपहसितुमिष्टरुविभ्रमकः ॥ ८१ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

२. शीमां

१०

किल किंचितं लक्षयति हर्षेति यस्तनवयो वनोद्भवेन जातो हर्षप्रमाभिलाषक्रोधस्मितगर्वभीतीनां गुणैर्मोहार्थमवतिजत्कि
ल किंचितं कंकिल ६२ सोऽपि तं लक्षयति लपितेति यालपितानि दृष्टकाले संलापविषयकद्वेषकालावधिना प्रियस्पर्शेन
समीहासं कति तं प्रभवति तदिदं ज्ञाजन्ममोहापितं हीनार्थं ६३ कुदपि तं लक्षयति सौख्येति स्त्रीरागैर्गौकघाज्ज्ञाता
हर्षप्रमाभिलाषक्रोधस्मितगर्वभीतिगुणैर्मोहार्थमवतिजत्कि ल किंचितं कंकिल ६२
लपितानि दृष्टकाले प्रियस्पर्शेन समीहासासंकेति तु हिल ज्ञाजन्ममोहापितं तदिदं ६३ सौख्येषु दुःख
चेष्टागतिं विज्ञेयं कुदपि तं रागौ कथात्स्नी रागमुधेव कायस्य संव्रजये ६४ ॥ ॥ ॥

यासौ रमेयुः सुखसाधनवस्तुषुः स्वचेष्टाफलीभूत उस्वगमकचेष्टाहेतुश्रेयायाः फलत्वेन पृथग्निर्देशान्मुधेव निश्चयेव का
यस्य संव्रतये आकुचनाय च भवति विज्ञेयं कुदपि तं गतिं ६४ ॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥ ॥

राम ०
१०

विद्यो कलक्षयति गर्वादिनिपुं धीरां यो गर्वाज्जातो कानादरो वास्य क्रियाहेतु रंतरेऽसौ विद्यो क ४ अवहित्या याजन करष प्रियायरा
धाउदेतीत्यर्थः ६५ ललितं लक्षयति मेषेति चेत् ४ प्रसादजन्यं यत्पुं धीरां भूषा प्रसाधनादिपुष्पमालांगरागादिभिरुज्ज्वलीकरणं
प्रियंवशीकर्तुमुदेति तदुक्तं खरूपमिदं निनुक्तविभावानुभावकं तु ललितं गदितमित्यर्थः ६६ विहृतं लक्षयति विहृतमिति यद्वाजो

गर्वादनादरो यो विद्यो को सौ पुं धीरां ॥ अवहित्या याजक ४ प्रियायराधाउदेत्येष ६५ भूषा प्रसाधनादितुल
लितं गदितं पुं धीरां च त ४ प्रसादजन्यं तदिदमुदेति प्रियंवशीकर्तु ६६ विहृतमभिलषितविघटनमुक्तं विज्ञे
पुं धीरां व्याजादपिलज्जायाजानंतत्रान्यथाकृतये ६७ ॥ ॥ ॥ ॥

लज्जाया अपि जातपुं धीरां मभिलषितस्य परकीयस्वकीयस्ववाविघाटनं तदनुकूलप्रयत्नरूपमन्यथाकृतये विघटनरूपा
फलसाधनाय च भवति तद्विज्ञे विहृतमुक्तमित्यर्थः एषेवरीतिरन्यत्राप्यातरेष्वनुसर्तव्या ६७ ॥ ॥ ॥

२.२४
१८

प्रंगारव्यभिचारिभावानाह शंकेति द्वाभ्यां द्वेधा व्याधिर्यस्मात्तद्व्यतिरिक्तञ्च ६८ द्विविधसंयोगविप्रयोगात्मनि ६९ हास्यव्य

शंकास्याग्लानिर्वाधिर्द्वेधास्मृतिर्मतिश्चिन्ता श्रौत्सुक्पंचापत्त्यत्रीडाहर्षः सद्योन्मादः ६८ जडतामदोष
तिरवहित्यासुषुप्तिश्च द्विविधेपि च प्रंगारेव्यभिचारिण एतरेवोक्ताः ६९ हास्यप्रमथयलताग्लानिः शंका
वहित्या च स्वप्नः प्रबोध एवेति द्वाभ्यां पि चालस्यं १०० कतुरीचिन्ताग्लानिर्निर्वहो जाग्रदुन्मादः ६९ देव्यवि
षादमोहाचालस्यं च द्विधा व्याधिः १०१ रौद्रे स्योग्रतं स्मर्या विगावमर्षचापत्ये गर्वो मदप्रभृतयो भावा उक्ता
विशेषज्ञैः १०२ ॥

भिचारिभावानाह हास्य इति १०० कतुराव्यभिचारिभावानाह कतुरा इति द्विधा व्याधिरित्युक्तं १०१ रौद्रेव्यभिचारिभावानाह रौद्रे इति १०२ ॥

राम०
१८

वीर्यमिचरिभावानाहवीर्येति १०३ मयानकव्यमिचरिभावानाहमान्यरतिरुदचलिंगवचनविपरिरामेनसर्वत्रसवध्यतेअपस्मा
 रति।एकविशेषोपादानेनायविशेषनिषेधद्वारासामान्यतोव्याप्येवमिचरिगोचननिष्यनिरितिसचितमेवमपि १०४ वीमत्सव
 मिचरिभावानाहवीमत्सरसतिरुदृश्यत्रलिंगविपरिरामेवोध्य १०५ अद्रुतव्यमिचरिभावानाहहर्षावेगविमर्देनमान्यरतिरुदच
 लिंगवचनविपरिरामेनसर्वत्रान्वेति शान्तव्यमिचरिभावानाहस्मृतीसर्देन १०६ पारेसंख्यामसहमानआहविनइतिअनवस्थितरति
 वीर्यमेवमर्षामतिधृतिगर्वास्तथाग्रतंहर्षासूयाथमहाविनर्कावक्तस्तथावेग १०७ मान्यमयानकेसिनेन्यमोहाय
 पस्मार ४ मतिरेवेगत्रमलेनेशंकाशसोपिशाल्ने ४ १०८ वीमत्सरमेमतिरपिविषादरहाप्ययस्मार ४ मोहावेगोन्मारा ४
 कथिता ४ सर्वेन्याभिज्ञे ४ १०५ हर्षावेगोनाद्रौर्ध्वमोहोद्रुतेमान्य ४ स्मृतिमतिहर्षोन्मोहाउक्ता ४ शान्तिरेमेभावा ४ १०६
 चिन्तेनवस्थितेसोभाव ४ संकीर्णरेवदृष्ट ४ तद्विमप्रायेवादेवदंतिनतत्वदृष्टय ४ प्रांच ४ १०७ सरसीद्वेधाप्रोक्त ४ प्रथमोमुखो
 नियतकालमुद्रिकसत्तरजस्तम ४ प्रकृतिकेसकीर्णरेवेतिअन्यान्यव्यमिचर्यव्यमान्यत्रकविभिनुत्प्रेक्षितोहृष्टसर्था ४ तत्रस्मात्तमं
 नियमविषयंप्रायेवादंप्रायिकीकितक्षत्वदृष्टयसोपात्रत्वंसंकरंयशंप्रतितादृशा ४ प्रांचावदंतीत्यर्थ ४ १०७ प्रकारंतेरेगारसंविभज
 तेसइतिभग्नवरगाचिद्रास्यस्याप्यात्माआद्योमुख्य ४ अक्रमरतिअसंलक्ष्यक्रमरत्यर्थ ४ २ सविभावानुभावव्यमिचरिभावचवेणयो
 ४ प्रागुक्तरीत्यासन्नपिक्रम ४ शतपत्रयत्रशतछेदनक्रमइवनसंलक्ष्यतरतिभाव ४ अतएवसक्रमरत्यत्रापिसंलक्ष्यक्रमरतिव्याख्ये
 येअन्यथाभेदंतेसाधारणोपनविभागसंगते १०८

परीमोका ४ आद्योपिद्विविधस्माद
 क्रमसंकीर्णसंक्रमोन्मोपि १०८

भाव इति यथा दुष्पंते निर्याते न वेदुर्वास समतिथिं चालेत्पदौ दुष्पंतविषयक प्रीतिं चिनानुयपधमाना चिंता स्वोपयादिकां तां च न
कीतिगुणीभूत रसजा एवमिति यथा च लामे गोत्यादिप्रथमश्लोके इतरसंगिकोपमैव मुख्यानन्वेवं तथा भूतरत्यादेरपि भावमेव न
रसत्वमिति चेन्न रसत्वे बाधकाभावात् न चेवं तस्मिन् रसगणदिध्वनिता पत्तिरिति वाच्यं प्राधान्यस्य प्रयोगोपाधित्वांगीकारात् न हि वे
दया एव रसासंग्यं ब्राह्मणाय तं ब्राह्मणपरी नमुच्यते इत्यन्यत्र वित्तरस्ते हेतुस्तत्त्वमभिप्रेत्यैवोक्तं तेनैतत्पक्षे वेनालमिति १११ शेषा

भावोक्तिर्यत्र मुख्यो रसोत्रगो रोगा मज ४ सुधियात् एवं सुधीभि रस्यते नैतत्पक्षे वेनालं १११ वीजावापादयो भ
वंत ४ सहजतुष संवदा ४ वितुषीकृताश्च विदुषा भुज्यंते पालय ४ सततं ११२ ॥ ॥ ॥ ॥

रामनिवार्यं स च यजाताने तानपसौर्यवेवेद्यां नरसंपर्कं श्रम्यमानं रं चिदां स ४ लंदतामिति प्रकृततात्पर्येण प्रकृते जीवलोक
रीति ४ प्रशस्ते वीजावापादिति भूय इति पुनरर्थं सहजतुष संवदा भवंतो जायमाना ४ शालनयो वितुषीकृता एव चोचधारो वि
दुषा सतते भुज्यंते इत्यर्थ ४ १२ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

१० सो०

२०

प्रकृतग्रंथस्य उरुहूतया कथं विदुषामास्वाह्मशां कसुप्रतिपत्तिकतामभिधानेनैषां प्रवृत्तये विषयादीन्प्रदर्शयन् देवताप्रसादाय प्रार्थ
येत् ॥ रसरगेति हे वारिरसेति ॥ रसस्पर्शगोरजनं स्वीयरूपेण रूपवतः करणं तद्विशेषः स्थायीति यावत्सर्वपद्मरगो यस्य सा तथा भा
वेति ॥ भावस्मृतिर्वैदादेः प्रज्ञा प्राधान्येन व्यक्तित्वावगतिः सैव मुद्रया मुक्ताया आभाकतिर्वमनाख्यदोषासंस्पर्शो यस्य सा तथा ॥ सा

रसरगपद्मरगं भावप्रज्ञाविशुद्धमुक्ताभां ॥ सलिकसुवर्णवर्णो नासामुक्तां गृह्णावाणीमां ११३ ॥

लिकेति ॥ सलिकाः स्तंभादयः सुवर्णवर्णाः स्वर्णसदृशायस्यां सा तथा तथा च यथा सुवर्णं स्वायत्तीकृतं तथैव स्यात् ॥ स्वर्णमपि स्वर्णीक्षार्थमन्यमाकां
क्षते ॥ तथा त्रिसलिकभावोऽपि स्वयमुद्दिष्ट एव न सर्वोऽप्यदाहर्तिभावः ॥ नासामुक्तामिति ॥ अनेन सरस्वतीकंठभरणास्पृष्टाद्यावरेण
नेव निगूढं च मस्यास्तपरिस्फुटं ते मित्कृतं भवति ॥ इमां रसमीमांसां गृह्णाणीत्यन्वयः ॥ ११३ ॥ ॥ ॥ ॥

राम०

२०

न
श्रीः ॥ अहो न चंद्रसे ले ताँ ने न ज्योत्स्नावती वा पिशुचिस्मितेन ॥ इयं हि योषासि तपक्षदोषा
तोषाय केषां न महीत ह्ये स्यात् ॥ १॥

138
6 A

१० मां०
२९

ग्रंथकरणाप्रवृत्तिनिमित्तं शेषेण प्रतियादयेनैव कर्मसाक्षिण इत्यस्य संतोषं प्रार्थयन्तो गंगारामो नीतामिति रसमीमांसां विज्ञानानः पुरुषोत्तमो गोविंदः स देवदेवः सर्वज्ञो महो देवो पितृष्टोस्त्वित्यन्वयः अर्थांतरे स प्रवृत्त्यप्रतिभोगो विंदो गुरुपुत्रः सर्वज्ञः प्रतिपादितसकलविषयाभिज्ञो तच्च पुरुषोत्तमो त एव कर्तुं शक्तिः यद्वा कर्मसाक्षिण इत्यस्य संतोषं ते वा सितः प्रतिपादितसकलविषयामिज्ञस्त्वचा

गंगारामो नीतां रसमीमांसां विज्ञानानः पुरुषोत्तमोऽस्तु तुष्टः सर्वज्ञः सो
पि गोविंदः ११४ इति श्री जडूपनामक गंगारामो नीतां रसमीमांसां संपूर्णाः

शास्त्रगंगारामो नीतामिति तदिना रसमीमांसां विज्ञानानः पुरुषोत्तमस्तु स्येस्तु सगोविंदः सर्वज्ञोऽप्यस्त्वित्यन्वयः शेषं पूर्ववदिति ११४ गंगा
रामो नीतां रसमीमांसां स्वनिर्मितेष्टीकापुस्तकालान् समनसो विदुषो मनसोऽस्तु तोषाय १ नौकायामनुतरंगिण्याश्चुष्यामिमांसां
स्थायनवरसयात्रीभूता विहरंतः केन रामकुरुतेति २ इति श्री जडूपनामक गंगारामविरचिताया मिथारसमीमांसा व्याख्या संपूर्णा
शुभमस्तु ॥ ० ॥ ॥

राम०

२९